

Микола Рябчук

ВІДМІНИ КОЛОНІАЛІЗМУ:
ПРО ЗАСТОСОВНІСТЬ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ
МЕТОДОЛОГІЇ ДО ВИВЧЕННЯ
ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття розглядає можливості застосування постколоніальних підходів до вивчення різноманітних процесів та явищ у посткомуністичних країнах Східної Європи, котрі історично належали до «внутрішньої» частини Радянської імперії. Автор показує, зокрема, що ряд особливостей розвитку посткомуністичної України стають зрозумілішими у контексті російсько-радянського внутрішнього колоніалізму і що саме різні типи колонізації різних регіонів великою мірою зумовили сьогоднішній український регіоналізм та загальну суспільну амбівалентність. Автор окреслює водночас об'єктивні межі постколоніального інтерпретування Східної Європи, зумовлені передусім відсутністю в радянському імперіалізмі експліцитно расистського компонента, надзвичайно важливого для класичних (пост)колоніальних ситуацій. Саме ця обставина робить російсько-радянський колоніалізм значно інклюзивнішим: він був дискримінаційним щодо окремих груп, проте до індивідів застосовував лише вимогу ідеологічної лояльності. Назагал, визнаючи ефективність постколоніальних підходів до з'ясування багатьох явищ посткомуністичного, зокрема пострадянського світу, автор обстоює все ж потребу постійної авторефлексії й методологічної самодисципліни, зумовленої чітким усвідомленням відмінностей російсько-радянського колоніалізму від класичного.

Ключові слова: Постколоніалізм, посткомунізм, Україна, Радянська імперія, внутрішній колоніалізм.

Mykola Riabchuk. Colonialism in Another Way. On the applicability of postcolonial methodology for the study of postcommunist Europe. The paper defends the usefulness of the postcolonial approach to the study of various processes in the postcommunist countries that belonged, for decades, to the inner and outer parts of the Soviet empire. The paper shows, in particular, how some developments in post-Soviet Ukraine can be better understood in the context of Russo-Soviet internal colonialism, and how Ukraine's thoroughgoing ambivalence and conspicuous regionalism result historically from different types of colonization of different regions. The paper insists, nonetheless, on a clear recognition of intrinsic limitations of the postcolonial approach, determined primarily by the absence of the racist component in Soviet imperialism – the component that is crucial for the classical (post)colonial situation and that makes it profoundly different from the Soviet one in terms of the complete exclusion / potential inclusion of subjugated peoples. In sum, all the usefulness of postcolonial theorizing for the analysis of the postcommunist world should not inhibit researchers from recognition of its only partial and very conditional applicability, and of the need for due reservations, self-reflection and self-restraint.

Key words: Postcolonialism, postcommunism, Ukraine, Soviet empire, internal colonialism.

Дванадцять років, які минули від появи гучної статті Дейвіда Чіоні Мура [1] про застосовність постколоніальних підходів до вивчення посткомунізму, принесли чималу кількість публікацій у розвиток цієї теми, а проте так і не розвіяли довкола неї аури певної маргінальності та контраверсійності. Ані чільні представники постколоніальних студій не включають поки що посткомуністичного світу у сферу своїх зацікавлень, ані провідні дослідники посткомунізму не поспішають залучати постколоніальну методологію до свого робочого інструмен-

тарію. Що ж до тих авторів, котрі все ж намагаються будувати мости між цими двома підгалуззями, чи, як сказав би Мур, з'ясовують, наскільки префікс «пост-» у слові «посткомунізм» є тим самим, що й у слові «постколоніалізм», – то їм ледь не кожну працю доводиться розпочинати зі своєї апології обраного ними підходу [2–10]. Все це засвідчує хиткість, непевність, неустабілізованість окресленої тут дисципліни.

Дейвід Мур назвав взаємну неувагу дослідників посткомунізму й постколоніалізму одне до одного «подвійним мовчанням» ('double silence', що можна перекласти також як «обопільне замовчування») і спробував був дошукатися її об'єктивних причин. З одного боку, стверджував він, упередженість дослідників постколоніалізму до об'єктів посткомуністичного світу зумовлювалася їхньою історичною прив'язаністю до тричленної моделі світу, поділеного, відповідно, на «перший», «другий» і «третій», а також переважно лівими політичними орієнтаціями, які не дозволяли ставити ідеалізований комуністичний світ в один ряд із відразливим західним імперіалізмом [1, с. 117].

А з другого боку, упередженість дослідників посткомунізму до постколоніальних студій теж має свої об'єктивні причини. По-перше, стверджує Мур, для них завжди існувала виразна дискурсивна, обумовлена расовими й релігійними відмінностями, межа між радянським «Заходом» і «Сходом», яка робила народи радянського «Заходу» ще більше відмінними народів Азії або Африки. А по-друге, самі східноєвропейські народи намагалися якомога дистанціюватися від (пост)радянської Росії, вважаючи своєю стратегічною метою «повернення до Європи», до якої вони, мовляв, завжди належали. Радянське домінування представлялося таким чином переважно у категоріях окупації, а не колонізації. Східноєвропейські народи небезпідставно побоювалися, що наголошування колоніального статусу у Радянській імперії може применшити їхню європейську ідентичність в очах Заходу й ускладнити їхню євроатлантичну інтеграцію.

До цих чинників, які обумовлюють, за Муром, «обопільне замовчування», можна додати ще кілька. Серед постколоніальних дослідників, які часто є вихідцями з «третього» світу, помітним є бажання монополізувати страждання, пов'язані з колоніальним гнобленням. В основі цього, часто неусвідомлюваного, бажання лежить побоювання, що справді унікальна проблема расової дискримінації й расистського колоніалізму може бути применшена через зіставлення з іншими, нерасистськими формами гноблення і домінування. (Щось подібне, до речі, спостерігається і серед дослідників Голокосту, які часто вкрай насторожено ставляться до спроб окремих колег порівняти це унікальне явище з іншими геноцидами або ж розглянути його у ширшому контексті нацистських «кривавих земель» [11] та екстермінації на них східноєвропейських «унтерменшів»).

Серед дослідників посткомунізму тим часом переважає прихильність до транзитологічної парадигми, яка розглядає зміни у «другому» світі насамперед як процеси демократизації, будування інституцій та навздогінної модернізації. Що ж до культурно-антропологічних аспектів, які лежать в основі постколоніального теоретизування, то політологи переважно не надають їм істотного значення. Можливо, лише теорія «залежності від шляху» (path-dependence) відкриває певні можливості постколоніального підходу до посткомунізму як явища не лише політичного, економічного та інституційного, а й культурного та дискурсивного [12].

Крім того, не виключено, що недовіра дослідників посткомунізму до постколоніальної методології зумовлена зловживанням термінами «імперія» та «колоніалізм» у масовій журналістиці та політичній пропаганді, де вони мають суто пейоративне забарвлення. Саме в цій ролі – як усособлення абсолютного зла – вони часто використовуються для оскарження колишньої метрополії в усіх можливих провінціях та для розгрішення її жертв від будь-якої власної відповідальності за свій теперішній стан. Не сприяє авторитетові постколоніальних студій і використання анти-

колоніальної, антиімперіалістської термінології різноманітними антимодерними, антиглобалістськими та неоконсервативними рухами, зокрема у Східній Європі, де вони намагаються представити Захід як нового «хазяїна» («вашигтонський обком»), що начебто просто прийшов на зміну старому московському.

Усі ці чинники є справді досить істотними, щоб їх враховувати, але не настільки, щоб вони могли дискредитувати й унеможливити використання постколоніальної методології у вивченні посткомунізму. Хоч би якими були різноманітні відмінності між «другим» світом і «третьім», саме подібності спонукають до застосування певних теоретичних концептів і критичних інструментів із постколоніальних студій до розгляду певних процесів і явищ посткомуністичного світу. Зокрема, як пишуть Дорота Колодзейчик та Крістіна Шандру, це стосується і наявних у посткомуністичному світі «структур включення/виключення (модель центру/периферії, лімінальності й буття-поміж), формацій націоналізму, структур іншування та репрезентування відмінностей, форм та способів історичної реалізації антиколоніальної/антиімперської боротьби, травматичного досвіду (включно з питаннями колективної пам'яті/амнезії та переписування історії), опору як комплексу культурних практик, концептів – таких, як альтернативність, амбівалентність, самоколонізація, культурна географія, дислокація, меншинні і підлеглі культури, неокolonіалізм, орієнтація, транснаціоналізм» [13, с. 113].

Порівняння і справді не означає прирівнювання; ідеться аж ніяк не про ігнорування відмінностей між посткомунізмом та постколоніалізмом, а лише про систематичніше й послідовніше з'ясування певних подібностей. Колодзейчик і Шандру нагадують, зокрема, що і в «другому», і в «третьому» світі примусова модернізація мала спільні прикмети: і «прикладний марксизм», тобто комунізм, і промисловий капіталізм здійснювали подібну політику швидкої індустріалізації та урбанізації, розвитку інфраструктури, боротьби з релігійними забобонами, трайбалізмом та тради-

ційним трибом життя (що його колонізатори називали «варварським», а комуністи – «буржуазним») [13, с. 115].

Дейвід Мур наводить іще докладніший список подібностей між російсько-радянською колонізацією сусідніх територій та західною колонізацією територій заморських, яку, власне, й вважають «класичною»:

«Суверенні місцеві уряди замінюються маріонетковими або ж прямим метрополітальним контролем. Африканська освіта упривілейовує мову колонізаторів, місцева історія переписується з імперської перспективи. Автохтонні релігійні традиції пригнічуються, ідоли знищуються, натомість утверджуються альтернативні релігійні і нерелігійні ідеології. Колонізовані терени Африки улягають економічному визиску. Самостійна торгівля колоній між собою або з зовнішніми партнерами суворо обмежена або цілком заборонена. Економічне виробництво здійснюється на командній основі і пристосовується до потреб метрополії, а не до місцевих потреб. Місцеві валюти, якщо й існують, то конвертуються лише в метрополітальну. Сільське господарство стає монокультурним, довкілля зазнає деградації. В гуманітарній сфері – голоси дисидентів чутно лише в еміграції, потрапити до якої, однак, вельми складно. Опозиційна енергія спрямовується, таким чином, у різні форми мімікрії, сатири, пародіювання, анекдотів. Проте найзагальнішою характеристикою суспільства є культура стагнація» [1, с. 114].

Цю останню прикмету, до речі, ще двадцять років тому проникливо спостеріг Марко Павлишин, обговорюючи постколоніальний контекст і, відповідно, колоніальну спадщину саме в Україні: «Культурні явища (мистецькі твори, культурні установи, процеси в культурному житті суспільства) можна вважати колоніальними, якщо вони сприяють утвердженню чи розвитку імперської влади: позбавляють престижу, звужують поле активності, обмежують видимість, а то й нищать те, що є місцевим, автохтонним, словом – колоніальним, натомість підкреслюючи гідність, світову масштабність, сучасність, необхідність і природність столичного, центрального» [14, с. 116].

Безумовно, і колоніальний, і комуністичний світи були досить різнорідними, а тому далеко не всі перелічені Муром колоніальні прикмети однаково стосуються всіх країн. Радянський Союз був справді вельми специфічною імперією, і ті, хто вважає радянський експеримент неколоніальним, «небезпідставно вказують на прагнення комуністів визволити трудящі маси, ліквідацію багатьох привілеїв для етнічних росіян на Півдні і Сході колишньої імперії, підтримку багатьох союзних мов, побудову заводів, лікарень, шкіл, звільнення жінок від гарему і паранджі, підтримку антиколоніальної боротьби у третьому світі, а також той факт, що чимало неросіян у радянській сфері впливу підтримувало більшовицький режим» [1, с. 123].

Але так само й ті, хто вважає радянський режим лише іншою відміною колонізаторів, небезпідставно вказують на «масові депортації цілих народів, геноцидне оселення казахських кочівників, примусове запровадження монокультур у Середній Азії й екологічну катастрофу Аральського моря, радянське загарбання незалежних балтійських держав у 1940 році, неодмінну російську етнічність другої особи на чолі кожної радянської республіки, радянські танки у Будапешті 1956 й Празі 1968 років» [1, с. 124].

Є й чимало інших аргументів на користь обох точок зору, проте Мур вважає, що найголовніше тут – суб'єктивне відчуття поневолених народів: «З узбецької, угорської чи литовської точки зору ситуація була безперечно колоніальною. За більшістю класичних ознак – браком суверенної влади, обмеженням виїзду, військовою окупацією, відсутністю конвертованої валюти, підпорядкуванням національної економіки зовнішньому гегемоніві, примусовим вивченням мови колонізаторів – центрально-європейські народи і справді перебували під російсько-радянським контролем від приблизно 1948 до 1989 – 1991 років» [1, с. 121].

Зрозуміло, що все це ще більшою мірою стосується поневолених народів внутрішньої Радянської імперії, які перебували під значно жорсткішим контролем протягом іще довшого часу [15].

Дейвід Мур зазначає, що у певному сенсі майже всі народи світу в якийсь період своєї історії зазнавали колонізації, а отже, можуть сьогодні вивчатися з постколоніальної точки зору. Таке розширення перспективи, однак, девальвує саму категорію постколоніальності і позбавляє її аналітичної сили. У випадку пострадянської сфери, ця девальвація не виглядає загрозливою, бо ж «Росія, а згодом СРСР справді здійснювали могутній колоніальний контроль над величезною територією від п'ятдесяти до двохсот років, і хоча переважна частина того контролю сьогодні закінчилася, його наслідки все ще помітні в літературах і культурах постколоніальних-пострадянських народів, включно з самою Росією» [1, с. 123].

Автор при цьому визнає «специфічні модальності російсько-радянського контролю та його пострадянських реверберацій» і їхню істотну відмінність від «стандартного англо-французького випадку». Його подальший аргументаційний хід виглядає, однак, досить дивно: «Але знову ж таки, упривілейовуючи англо-французький випадок як своєрідний колоніальний стандарт і трактуючи російсько-радянський досвід як відхилення, ми тим самим штучно підтримуємо вже давно застарілу центральність західного, тобто англо-французького світу. Час, гадаю, покінчити з цією традицією» [1, с. 123].

Аргументація дивна, бо ж насправді визнання унікального досвіду расово принижених і поневолених народів жодною мірою не упривілейовує їхніх поневолювачів, достоту так само, як визнання унікальності Голокосту жодною мірою не упривілейовує ані нацистів, ані Захід загалом. Незаперечна центральність саме расового упослідження в постколоніальних студіях не має нічого спільного з гаданою центральністю західного, тобто англо-французького світу. Таке визнання лише встановлює певну систему координат, точку відліку, щодо якої ми можемо розглядати інші колоніальні досвіди – з різною мірою визиску, гноблення і дискримінації, але без засадничого й справді центрального для постколоніальних студій досвіду расистського упослідження.

У цій системі координат найближчим до класичного колоніалізму є досвід расово відмінних народів Російської, а згодом Російсько-радянської імперій, де колонізація мала чи то переважно осадницький характер – як у Сибіру та на Крайній Півночі [16], чи то класично-завойовницький – як у Середній Азії і, дотепер, на Кавказі [17]. Найменш подібним до класичного колоніалізму є досвід народів Східної Європи, належних до «зовнішньої» імперії. По-перше, на відміну від народів «внутрішньої» імперії, вони все ж зберігали певний політичний, економічний та, особливо, культурний суверенітет. А по-друге, вони ніколи не інтерналізували комплексу меншовартості щодо колоніального гегемона, оскільки на час приходу радянських військ уже встигли сформувати міцну національну самосвідомість, тобто стали цілком новочасними егалітарними націями, які можна окупувати, але не упокорити – ані через кооптацію (або винищення) місцевих еліт, ані через накинення гадааної культурної вищості метрополітального центру. Протягом усього періоду примусової належності до «Радянського блоку» вони, навпаки, плекали власну, подеколи навіть гіпертрофовану зверхність щодо «східних варварів» [18], котрі легітимізували своє домінування лише грубою силою та, до певної міри, контраверсійним нарративом «визволення» Східної Європи під час Другої світової війни і ще контраверсійнішими претензіями на роль лідерів світового революційного руху. Східноєвропейські держави були безперечно протекторатами, але радше неокolonіального, ніж колоніального типу.

Україна і Білорусь у цьому контексті репрезентують проміжний випадок між, по суті, класичним колоніалізмом у російсько-радянській Азії та на Кавказі і відносно м'яким неокolonіальним домінуванням СРСР у Східній Європі. З одного боку, українці і білоруси не мали навіть того обмеженого суверенітету, що їхні західні сусіди, – особливо помітного у культурній сфері (про що влучно написав Марко Павлишин). Але, з другого боку, вони не зазнавали й того расового упослідження, що народи Сходу, – відвертого у Російській імперії, прихованого – у Російсько-радянській. На груповому рівні їхні права були істотно ущемлені, але на індивідуальному рівні дискримінації практично не існувало,

бо ж українцю і білоруси офіційно вважалися в Російській імперії «тим самим народом», що й росіяни (або «майже тим самим» – в імперії Радянській). Для цього, однак, вони му-сили прийняти роль «того самого» (чи «майже того самого») народу, себто відмовитися від своєї української (чи білоруської) ідентичності як цілком іншої, автономної й самодостатньої. Небажання відмовитися від своєї окремішності та від певних групових (національних) інтересів, не конче то-тожних з російськими, трактувалось як нелояльність в обох імперіях і переслідувалось як зрада. Українці фактично ді-лилися на «своїх», «одомашнених» («хохли», «малороси») і на чужих, ворожих («бандери», «мазепинці») [19]. Перші бу-ли радше російським субетносом, загалом нешкідливим міс-цевим етнографізмом, тимчасом як другі намагалися стати окремим народом, – через що, власне, й зазнавали в обох імперіях усебічної дискримінації та репресій.

Дейвід Мур вважає, що в Україні переважав третій, «династичний» тип колонізації (поряд зі згаданими ви-ще осадницьким та завойовницьким). Він був пошире-ний головню у домодерну епоху, коли ідентичність виз-началася насамперед конфесійною та становою належ-ністю, а категорія «нації» стосувалася лише вищих сус-пільних класів. Династична колонізація була відносно легкою, оскільки імперія мусила подбати лише про ко-оптацію місцевих еліт, тимчасом як маси простого, переважно сільського населення поступово асимілюва-лися в рамках загальноімперського процесу модерні-зації та акультурації.

Обидві імперії – і Російська, й Радянська – були достатньо інклюзивними, щоб привабити найактивні-ших і найамбітніших українців та білорусів перспек-тивами соціального ліфтингу, нейтралізуючи водночас усіляку протонаціоналістичну ересь у доволі обмеже-ному елітному середовищі. Ця інклюзивність у поєд-нанні з мовно-культурною близькістю та відсутністю справді важливих для домодерної самосвідомості конфе-сійних бар'єрів істотно полегшила асиміляцію українсь-ких еліт. Проте, з іншого боку, інституційна слабкість і загальна цивілізаційна недорозвиненість Російської

імперії унеможливили подібну асиміляцію широких селянських мас – як це трапилося, скажімо, у Франції, де династична колонізація, себто перетворення різноетнічних «селян на французів» (у термінах Юджина Вебера) відбулося в ХІХ столітті доволі успішно [20]. Російська імперія майже повністю русифікувала міста, проте нічого не змогла вдіяти з велетенською, переважно неписьменною сільською периферією [21].

Радянська модернізація, попри певну, загалом вимушену амбівалентність більшовицької мовно-культурної політики 1920-х років, істотно змінила ситуацію [22]. Ліквідація неписьменності, стрімка урбанізація-індустріалізація та запровадження обов'язкової (російськомовної) військової служби помітно прискорили асиміляційні процеси в усіх республіках, а найбільше – в Україні та Білорусі. Надзвичайно важливим у цьому плані було винищення національної інтелігенції й екстермінація так званих «куркулів» – як перспективного сільського «середнього класу», та закріпачення селян у колгоспах, тобто перетворення їх на безправних рабів – без паспортів (а отже, й можливості виїзду зі свого убогого гетто) і навіть без грошей (оскільки оплата за рабську працю здійснювалася натурою, якщо здійснювалася взагалі).

Далекосяжним наслідком цієї геттоізації було поглиблення цивілізаційної межі між переважно російськомовним містом та україномовним селом; підсвідоме, а часто й свідоме ототожнення українського світу з сільським – злиденним, малоосвіченим і «малокультурним»; формування на цій основі в міських (російськомовних) жителів глибокої погорди щодо відсталіших, недорозвиненіших і неповноцінніших сільських (україномовних) співгромадян та синекдохічне перенесення цього ставлення на все українське; врешті, інтерналізація цього ставлення сільськими жителями та формування на цій основі глибокого комплексу неповноцінності.

Фактично більшовики перетворили село на внутрішню колонію [23] – аналог «третього» світу стосовно міського «першого», джерело нещадного економічного визиску та трудової міграції на брудні, небезпечні і малооплачувані

міські роботи. Навіть здійснене за Хрущова розкріпачення колгоспних селян, тобто видача їм паспортів, не змінило загальної дискримінаційної ситуації, оскільки збереглася система «прописки» – як своєрідний ерзац віз, за допомогою яких перший світ регулює доступ жителів третього світу до своїх ресурсів. Властиво, навіть сам процес отримання прописки багато в чому подібний до отримання візи із правом праці: для цього потрібен або хабар, або одруження (реальне чи фіктивне), або вступ на навчання, або ж потрапляння в «лімітки» – категорію працівників, яких із тих або тих причин першому світові не вистачає.

Безумовно, за всієї подібності між глобальним третім світом і радянським внутрішньо-колоніальним слід пам'ятати і про істотну відмінність – відсутність у радянському колоніалізмі засадничого расистського компонента. Комунізм як система був на різні лади беззаконний і дискримінаційний щодо багатьох груп, у тому числі етнічних, проте на індивідуальному рівні радянські піддані мали незрівнянно більше можливостей уникнути дискримінації, аніж кольорові жителі Африки, доля яких великою мірою визначалася вже самим кольором їхньої шкіри. Для українців їхньою шкірою була їхня «чорна» – убога, зневажена, упосліджена, «колгоспна» мова. Змінити її, принаймні у другому поколінні, було нескладно, – що, власне, й поклало практичний знак рівності між урбанізацією та русифікацією і зробило майже половину етнічних українців побутово російськомовними.

Цей процес перетворення учорашніх колгоспних рабів у відносно вільніших, заможніших, а головне – статусно вищих городян (із російською мовою як ознакою цього статусу) може бути надзвичайно цікавою темою для пост-колоніальних досліджень. Він включає відкинення автентичної мови і пов'язаної з нею (через різноманітні культурні коди) ідентичності; щоденний досвід зневаги (реальної або й уявної) з боку соціально й культурно завантованіших городян; регулярне переживання сорому за сільських, малоосвічених і «малокультурних» родичів; глибоку й надзвичайно травматичну для психіки інтер-

налізацію почуття цивілізаційної вищості міських «білих» над сільськими «чорними» – російськомовного світу над україномовним [24].

Майкл Гехтер у піонерській праці «Внутрішній колоніалізм: кельтські околиці у британському національному розвитку» (1975) був чи не першим, хто написав про «білий расизм» як важливий чинник, що підтримує структуру внутрішньої колонії і забезпечує асиміляцію пригнобленої меншини (її перетворення з «чорних» у «білих») або ж штовхає до радикального націоналізму (себто до захисту своєї «чорношкірості»). «Англосакси і кельти не різняться за кольором шкіри, – писав він, – а проте расизм буває і там» [25, с. хvi – хvii].

«(1) Характерною рисою імперської експансії є упослідження автохтонних культур периферійних груп. (2) Одним із наслідків такого упослідження є ослаблення волі та здатності автохтонів опиратися колоніальному режимові. (3) Політична інкорпорація вирішальним чином впливає на поступ англізації, котра здійснюється не лише через урядові декрети, але й через добровільну асиміляцію периферійних еліт» [25, с. 24].

Олександр Мотиль, обговорюючи подібні проблеми на «східнослов'янських околицях» Російської імперії, головню в Україні, вживає точніший термін – «супрематизм» на позначення зневажливого ставлення значної частини російськомовного населення, у тому числі владних еліт, до української мови як начебто неповноцінної й недорозвиненої, а відтак і до її носіїв як людей другого сорту (малоосвічене «село» або ж ідеологічно акцентуєвані «націоналісти») [26]. Російський супрематизм як певний світогляд і дискурс є безумовною похідною від колоніальної ситуації, описаної тим-таки Мотилем понад чверть століття тому:

«Уживання тої чи тої мови має велике символічне значення в політизованому мовному середовищі, однозначно ставлячи мовця по той або той бік ідеологічної барикади... Українські дисиденти (...) відчували, що вживання української рівнозначне опозиційності щодо советської держави... Хоча жоден закон нібито й не забороняв відхилень

від «нормальної» мовної поведінки.., неросіяни загалом, а українці зокрема прекрасно знали, що вперте розмовляння своєю мовою, особливо серед росіян, сприйматиметься як заперечення «дружби народів» та вияв неприязні до «советських людей». Саме тому, що українська й російська мови навзаєм зрозумілі, вживання української в спілкуванні з російськомовними співрозмовниками було настільки явним демаршем супроти духу, коли не літери русифікаторської політики, що кожен нахаба, який на подібний демарш відважувався, автоматично отримував ярлик «бандерівця», «петлюрівця», «буржуазного націоналіста» чи, у найкращому разі, невдячного родича «старшого брата»... Мало хто з українців ризикував наражатися на публічний осуд, втрату праці, чи, навіть, ув'язнення заради мовної чистоти. Більшість, щоб уникнути шовіністських реакцій та підозр у нелояльності, переходила на російську» [27, с. 100 – 101].

Внутрішній колоніалізм, слід підкреслити, не був у Російсько-радянській імперії суто українським явищем. Закріпачення селян у колгоспній системі поглибило скрізь, зокрема і в Росії, драматичний цивілізаційний розлам між «першим» (міським) і «третім» (сільським) світом. Проте в Росії і «перший», і «третій» світ розмовляли тією самою мовою; і колонізатори, й колонізовані належали тут до тієї самої культури й етносу. «Третій» світ у Росії був таким самим злиденим, відсталим і упослідженим, як і в Україні. Проте у Росії існував також «перший» світ – світ Москви, Ленінграда та інших великих міст, де національна мова й культура якщо й не квітли, то все ж розвивалися, попри всі ідеологічні обмеження – чого аж ніяк не скажеш про Київ, Одесу чи Харків. (Єдиним частковим винятком можна вважати західноукраїнські міста, у яких урбанізація не означала русифікації, тому що місцеве населення не інтерналізувало комплексу меншовартості щодо колонізаторів. Тут їх сприймали за парадигмою країн Східної Європи та Балтії – переважно як окупантів. А проте периферійність цього регіону, особлива репресивність режиму та не припинене й досі пропагандистське іншування роблять його роль у загальноукраїнському контексті загалом маргінальною).

Фактично скрізь поза Росією внутрішній колоніалізм набув ознак зовнішнього, російсько-радянського. Соціальне гноблення забарвилось національним. Перший світ розмовляв по-російськи, третій – місцевими мовами, які ставали своєрідною стигмою, чорною шкірою, знаком цивілізаційної відсталості або, ще гірше, політичної неблагонадійності.

Висновки

Підсумовуючи, можемо повторити за Дейвідом Муром, що постколоніальність є нині настільки глобальним, універсальним явищем, а колоніальний досвід настільки широким і різноманітним, що кожна культура й особа неминуче вступають із ними у певні відносини – через префікси нео-, пост-, екс-, анти-, енто-, не-. Можна сперечатися, чи справді постколоніальність, як стверджує Мур, «стала настільки фундаментальною для світових ідентичностей, як і ряд інших універсальних категорій – раси, класу, касти, віку, статі». Або – чи те чи те місце справді слід вважати «постколоніальним». Важливіше – чи «постколоніальна герменевтика» справді допомагає нам краще зрозуміти те чи те місце, ту чи ту ситуацію [1, с. 124].

Власне, про продуктивність «постколоніальної герменевтики» йшлося й у Дороті Колодзейчик та Крістіні Шандру, коли вони закликали сповна скористатися з наявних у постколоніальних студіях теоретичних напрацювань, зберігаючи при тому здоровий скептицизм щодо будь-яких надто прямих зіставлень і запозичень і водночас сповна використовуючи «авторефлексійну якість префікса 'пост-' у посткомунізмі й постколоніалізмі». Ідеться, писали вони, про «всебічне вивчення регіону в рамках європейської модерності, а не про виборювання для нього якогось особливого постколоніального статусу» [13, с. 116].

У передмові до українського видання своєї класичної праці «В інших світах» Гаятрі Чакраворті Співак подібно заохочувала колег до активнішого опанування постколоніальної меродології: «Творче застосування моделі 'колонізатор-колонізований' на ваших теренах, – писала вона, – лише підсилить, додасть нового імпульсу дискурсу коло-

ніалізму та постколоніальним студіям, а також сприятиме виробленню дуже цікавої моделі» [27, с. 21].

Було б справді наївно вважати, ніби постколоніальний підхід з'ясовує всі українські проблеми. Проте ще наївніше думати, ніби без нього можна цілком обійтися, обговорюючи питання української ідентичності, русифікації, регіональних поділів, амбівалентного ставлення до Росії та Заходу (й уособлюваних ними цінностей) тощо. «Мені видається цілком очевидним, – писав не так давно один з авторитетних західних україністів Мирослав Шкандрій, – що постколоніальні студії, поряд із феміністичними та субалтерністськими, є тою ділянкою, на яку українським ученим варто звернути увагу. Концепти, методи, ідеї й зразки, запозичені з постколоніальних студій, можуть відчутно стимулювати аналіз українського культурного досвіду» [29, с. 83].

1. Moore D. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique // PMLA. – 2001. – Vol. 116. – No. 1.

2. Carey H., Raciborski R. Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? // East European Politics & Societies. – 2004. – Vol. 18. – No. 2.

3. Chari S., Verdery K. Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War // Comparative Studies in Society and History. – 2009. – Vol. 51. – No. 1.

4. Fiut A. In the Shadows of Empires. Postcolonialism in Central and Eastern Europe – Why Not? // Korek J. (ed.). From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective. – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007.

5. Korek J. Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective // Korek J. (ed.). From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective. – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007.

6. Kuhlweczak P. How postcolonial is post-communist translation? // Електронний доступ: <http://go.warwick.ac.uk/wrap>

7. Scheibner T. Okres postkolonialny czy postkolonialna Europa Wschodnia i Srodkowa? // Porywnania. – 2009. – Nr. 6.

8. Skyrzewski D. Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec «innej Europy» // Porywnania. – 2009. – Nr. 6.

9. Stefanescu B. Reluctant Siblings. Notes on the Analogy between Postcommunist and Postcolonial Subalterns // CEU host lecture. – 2012. – March 5.

10. Tlostanova M., Mignolo W. Global Coloniality and the Decolonial Option // Kult. – 2009. – No. 6.

11. Снайдер Т. Криваві землі. – Київ: Грані-Т, 2011.

12. Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – Київ: Основи, 2001.

13. Kolodziejczyk D., Sandru C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe – some reflections // Journal of Postcolonial Writing. – 2012. – Vol. 48. – No. 2.

14. Павлишин М. Що перетворюється в Рекреаціях Юрія Андруховича? // Сучасність. – 1993. – № 12.

15. Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм // Україна модерна. – 2009. – №3.

16. Slezkine Yu. Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North. – Ithaca: Cornell UP, 1994.

17. Layton S. Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy. – Cambridge: Cambridge UP, 1994.

18. Кундера М. Трагедія Східної Європи // Журнал «І». – 1995. – №6. Електронний доступ: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>

19. Kappeler A. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Kappeler A. et al. (eds.). Culture, Nation, and Identity. – Edmonton: CIUS, 2003.

20. Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1974.

21. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетейя, 2000. Електронний доступ: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller.htm>

22. Martin T. An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism // Suny R. G., Martin T. (eds.). A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. – Oxford: Oxford UP, 2001.

23. Эткінд А., Уффельман Д., Кукулин И. Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением // Эткінд А. и др. (ред.). Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. – Москва: НЛЮ, 2012.

24. Грабович О. Спадщина колоніалізму в сучасній Україні. Кілька ключових питань // Арка. – 1994. – №2.

25. Hechter M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. – London: Routledge, 1975.

26. Motyl A. *Soviet-Style Imperialism & the Ukrainian Language* // *World Affairs Journal*. – 2013. – February 11. Електронний доступ: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/soviet-style-imperialism-ukrainian-language>

27. Motyl A. *Will the Non-Russians Rebel?* – Ithaca: Cornell UP, 1987.

28. Співак Г. Ч. *В інших світах. Есеї з питань культурної політики*. – Київ: Всесвіт, 2006.

29. Shkandrij M. *The Postcolonial Moment in Ukrainian Writing* // Korek J. (ed.). *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective*. – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007.